

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПОВЕЛИТЕЛНИТЕ ФОРМИ НА ГЛАГОЛА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Повелителните форми на глагола са включени във всички големи обобщителни трудове по граматика или по морфология. В едно или друго отношение те са били разглеждани и в отделни по-малки или по-големи научни публикации¹. Повелителното наклонение е било тема и на дисертационен труд².

Образуването на формите за повелително наклонение в граматиката се свързва със спрежението на глагола, като се сочат за I и II спрежение наставките **-и**, **-е** и **-й**, а за III спрежение – **-й**³:

	I спр.	II спр.	III спр.
Основа на -и , -е :	чети	ходи	–
	четете	ходете	–
Основа на -й :	пей	стой	гледай
	пейте	стойте	гледайте

По отношение на простите форми на повелителното наклонение – за 2 л. ед. и мн. ч. – може да стане прегрупиране на глаголите в три групи: на **-и**, **-е**, на **-й** и на **съгласна**.

Форми с **-и**, **-е** образуват глаголите с основа на съгласна, като ударението пада върху **-и** и **-е**. Това са глаголи от I и II спр., от несвършен и свършен вид. Глаголите с основа на гласна образуват повелителни форми с **-й**. Ударението пада винаги на основата. Тук спадат глаголи и от трите спрежения. Глаголите, които образуват повелително наклонение на съгласна ("скъсена форма"), са **малко на брой**, от I и II спрежение. Схемата би имала следния вид:

Форми:	-и, -е (под ударение)	-й (без ударение)	сѣгл. -з	-ж
I спр.:	пишѣ пишѣте	живѣй живѣйте	влѣз влѣзте	яж яжте
II спр.:	учѣ учѣте	стрѣй стрѣйте	— —	вѣж вѣжте
III спр.:	— —	чакай чакайте	— —	— —

Окончанието за мн. ч. при всички форми с **-те**.

Глаголите, образуващи повелителни форми на съгласна (-з и -ж, които са основни съгласни), са само б: **вляза, изляза, сляза** и **ям** от I спр. и **видя, държа** – от II спр. и няколко производни от **ям** – **изям, преям, доям, отям си, наям се** – и от **държа** – **задържа, поддържа**. От горната таблица "изпада" само формата **ела, елате** за глагола **дойда**, но той си има и собствена (не заета от гръцки) форма: **дойди, дойдете**, която не е изключение от правилото и е характерна за постичната и разговорната реч.

Опитът показва, че така представено, повелителното наклонение се усвоява по-лесно, особено при обучението по български език на чужденци. Същият ефект би могло да се очаква и при обучението по български език на деца от смесени или други етнически семейства в България.

Сложни повелителни форми се образуват с **да, дано, нека, хайде да**, които имат различна съчетаемост с глаголните лица (напр. **хайде да се съчетава** преди всичко с I л. мн. ч. – **хайде да отидем**, а **нека** избягва съчетаване с 2 л. ед. и мн. ч. – **нека отидеш**) и различни нюанси – на заповед, пожелание, молба, въпрос, подкана и пр. Отрицателните повелителни форми освен с частицата **не** се образуват с помощта на **недей/недейте** плюс скъсена инфинитивна форма на глагола: **недей пя, недейте пя; недей писа, недейте писа**. "Остатъчната" инфинитивна форма днес съвпада с формата на 3 л. ед. ч. на минало свършено време.

Дотук представихме нормативната основа за образуване на повелителните форми в българския език. Каква е картината в узуса, т. е. какви особености се срещат в разговорната реч и кои от тях са вече норма и в системата на езика?

1. Отмет на ударението при повелителните форми на **-й** за 2 л. ед. ч.: **ка̀жи, взе́ми, све́тни, хо́ди, пи́ши, че́ти** и др. Такова произношение е не само под влияние на диалектен изговор, а и като мода, оригиналничене, "интимничене". Отметът е и по-напред – върху представката: **напи́ши, до́кажи, преско́чи, до́веди, по́мести се** и др.

2. Уеднаквяване на маркера за повелителност при ед. и мн. ч. Гласната **-è** за мн. ч. се заменя с **-й**, като ударението се запазва: **пиши́ – пиши́те, чети́ – чети́те, говори́ – говори́те, мълчи́ – мълчи́те**. Това е диалектна особеност, характерна за централните балкански и за някои други говори.

3. Замяна на **-й** с ударено **-й**. Глаголи от II спр., образуващи повелителни форми с **-й**, са само глаголи с основа **-о-**. При тях има стремеж за изравняване с глаголните форми на **-й**: **построй, открой, скрой** (полата, аз ще си я уشيا), **наброй** (му пари, пък после ще те видя), **издой** (овцете).

4. Поява на **-и**-форми при глаголи, които образуват повелително наклонение на съгласна: **слезни́, влезни́, излезни́**. "Подмяната" всъщност не е на равнище повелителни форми, а още при основната форма на глагола: **изляза – излезна, вляза – влезна, сляза – слезна**. Глаголите **изляза, вляза, сляза** са твърде особени, образуват една малка група и е естествена тенденцията да се изравнят с другите. Форми на **-й** обаче се срещат и при друг глагол – **държа: държи́** (здро̀во), **задърже́те** (за момент).

5. Скъсяване на повелителните форми. Наред с "премахване на изключението", т. е. заменяне на една рядка повелителна форма на съгласна с форма на **-й**, се среща и обратното явление. Често се казва **леж, лежете** вместо **лежи́, лежете́**. Причината явно е неблагозвучието на формата **лежи́** и аналогията с **яж, виж, дръж**. Граматикализираща се е и формата **беж** (да те няма). Скъсени форми се срещат в детската реч или по-често в речта на възрастните към децата: **пиш, муш, лап** и др.

6. Включване на частицата **да** при сложните повелителни форми с **нека** и **дано**: **нека да кажа, нека да отида, дано да завали, дано да дойдат**. Мястото на **нека** и **дано** определя предпочитание към действието – **Нека да каже Иван, Дано да пристигнат навреме гостите** – или към вършителя: **Нека Иван да каже, Дано Иван и Мария да дойдат**. Явлението вече е книжовна норма.

7. Замяна на инфинитивния остатък при сложните отрицателни форми на глагола, образувани с помощта на **недей/недейте**, с обикновена повелителна форма. Така, вместо **недей** ходи се казва **недей ходи**, вместо **недейте** ходи – **недейте ходете**, вместо **недей** пийта – **недей пийтай**, вместо **недейте** чака – **недейте чакайте** и др. Появата на тези форми се дължи на няколко фактора:

а) остатъкът от инфинитив е вече отмряла категория и не се осъзнава като самостоятелна форма, още повече че, както изтъкнахме, съпада с форма за минало свършено време;

б) тъй като семантиката на формата е повелителност, то и формата на глагола, който стои след **недей/недейте**, се превръща в повелителна;

в) **недей/недейте** се свеждат само до носители на отрицание, приравнявайки се към частицата **не**, тъй като и те може да се употребяват самостоятелно, срв.: – Да кажа ли? – **Не**, моля те! – Да кажа ли? – **Недей**, моля те!

8. Загубване на повелителността (императивността) на повелителните (императивните) форми. Това явление, наречено от нас деимперативизация, е разгледано в отделна публикация⁴. Тук ще го отбележа с оглед на изчерпване на проблема. Деимперативизация настъпва в два случая:

а) употреба на повелителни форми със значение на сегашно, минало (свършено и несвършено) и бъдеще време, когато се говори за обичайни, но неприятни или задължителни действия, които трябва да извършва човек в своята битова или служебна дейност, срв.: "Това ако е живот – всеки ден ставай рано, бързай за работа, гони автобуса, пазарувай, готви и ако можеш – занимавай се с научна работа." Тази употреба на повелителните форми е отбелязана в нашата литература като "повествователен императив"⁵ и "транспозиция на императива"⁶.

б) Употреба на повелителни форми от някои глаголи за израз на емоционално отношение, на чувства, т. е. доближаване до междуметията и превръщането им в междуметия. Това се повелителни форми от ограничен брой глаголи, характеризиращи се с честотна употреба: **гледай, виж, слушай, чакай** и др. Срв.:

Виж какво ще ти кажа! Виж го ти него!

Гледай, гледай, той говори! Гледай ти отговор!

Чакай, какво правим ние? Чакай да видя какво става.

Чрез такива форми се изразява учудване, изненада, упрек, не-
годуване, възмущение, закана и др., които се съдържат не в семан-
тиката на глагола, а се демонстрират чрез интонацията, мимиката,
ситуацията. Напр.:

Виж ти! – учудване

Виж го ти него! – възмущение

Свои наблюдения за тази употреба споделя и Й. Тишева⁷.

Разгледаните явления в сферата на повелителното наклонение
са свидетелство за преосмисляне на някои езикови явления, изоста-
вяне на "отмрелите категории" и генерализиране на морфологичните
категории, което е своего рода подчиняване на правилата по отно-
шение на формата, от една страна, и от друга, специализиране, дифе-
ренциране на значението – по отношение на семантиката.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. по-подробна библиография в нашия труд: Ст. Петрова, М. Кралева.
Специфична употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната
реч. – В: Проблеми на социолингвистиката. Т. 3. С., 1990, с. 90–100.

² Бояджиева, Ив. Повелителното наклонение в съвременния български
книжовен език. Автореферат. С., 1982.

³ ГСБКЕ. Т. 2. С., 1983, с. 366.

⁴ Петрова, Ст., М. Кралева. Пос. съч.

⁵ Попов, К. Българският повествователен императив. – Известия на Инст.
за бълг. език. Т. 16. С., 1986, с. 609–615.

⁶ Ницолова, Р. Към въпроса за транспозицията на императива в български
и в другите славянски езици. – Български език, 1974, №6, с. 514–522.

⁷ Тишева, Й. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции.
– В: Проблеми на българската разговорна реч, кн. 2. В. Търново, 1994, с. 108–119.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ив. Бояджиева. Повелителното наклонение в съвременния български книжовен език. Автореферат. С., 1982.

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. С., 1983 (ГСБКЕ)

Р. Ницолова. Към въпроса за транспозиция на императива в български и в другите славянски езици. – Български език, 1974, №6.

Ст. Петрова и М. Кралева. Специфична употреба на повелителните форми на някои глаголи в разговорната реч. – В: Проблеми на социолингвистиката. Т. 3. С., 1990.

К. Попов. Българският повествователен императив. – Известия на Инст. за бълг. език. Т. 16. С., 1986.

Й. Тишева. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. – В: Проблеми на българската разговорна реч, кн. 2. В. Търново, 1994.